

УДК 347.1

**ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ**

Мінченко А.О., к. ю. н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Університет митної справи та фінансів
Могильова О.Л., студент
Університет митної справи та фінансів

У статті проведено аналіз норм цивільного законодавства, наукових концепцій та судової практики та на його основі комплексно досліджено розмір моральної шкоди, показано основні проблеми та можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: моральна шкода, відшкодування моральної шкоди, фізичний біль, душевні страждання.

В статті проведено аналіз норм гражданского законодательства, научных концепций и судебной практики и на его основе комплексно исследован размера морального вреда, показаны основные проблемы и возможные пути их решения.

Ключевые слова: моральный вред, возмещение морального вреда, физическая боль, душевные страдания.

Minchenko A.O., Mohylova O.L. DETERMINING THE AMOUNT OF PECUNIARY DAMAGE: PROBLEMS AND SOLUTIONS

The article gives a detailed analysis of the rules of civil law, scientific concepts and judicial practice, and based on this complex research of determining the amount of moral damages was done, major problems were shown and their possible solutions were proposed.

Key words: moral damage, compensation of moral damage, physical pain, mental suffering.

Постановка проблеми. Актуальність тематики, що є предметом дослідження полягає в тому, що на сьогодні ані юридична практика, ані цивілістична наука не змогли досягти єдності у питанні правозастосування при визначенні розміру моральної шкоди і матеріального вираження психологічних страждань особи. Відсутність єдиного алгоритму визначення розміру моральної шкоди сприяє непослідовності та неоднаковості у застосуванні юридичних норм при винесенні судових рішень з подібних справ. Судова практика та юридична наука також не змогли напрацювати єдиного підходу з визначення моральної шкоди, що й створює необхідність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика статті достатньо висвітлена у працях науковців. Розглядом і аналізом визначення розміру моральної шкоди займалися такі вчені: С.А. Агафонов, О.М. Ерделевський, В.Д. Черданчук, С.М. Антосик, О.М. Кокун та інші.

З приводу визначення розміру моральної шкоди думки науковців поділилися на три великі групи: одні визнають лише право суду на власний розсуд вирішувати це питання (С.О. Беляцкін, Ю.І. Гамбаров), інші переконані в необхідності розробленні певних калькуляцій чи схем (С.А. Агафонов, О.М. Ерделевський), а деякі є прихильниками певного симбіозу першого і другого підходу (Е.О. Зернова).

Наприклад, методика, яку визначили С.М. Антосик та О.М. Кокун, пропонує визначати моральну шкоду на основі певних критеріїв психотравмуючого впливу на особу: інтенсивність такого впливу; величину шкоди і викликане ним відхилення у психофізіологічному стані потерпілого; величину шкоди,

заподіяної соціальному престижу та діловій репутації потерпілого; ступінь порушення життєвих, професійних планів та перспектив; розмір матеріальної шкоди та інші. Ці автори скористалися загальними критеріями, зазначеними в законодавстві та судовій практиці, хоча і виділили два додаткових: негативний вплив обставин на близьких родичів та знайомих потерпілого та можливі негативні аспекти подальшої поведінки відповідача [2, с. 172]. Незважаючи на детальність дослідження, зазначена методика не вирішує проблем практики через відсутність конкретики, а критерії є занадто абстрактними.

О.М. Ерделевський підійшов до цієї проблеми з погляду точних наук, запропонувавши формулу математичного обчислення моральної шкоди:

$$D = d * fv * i * c * (1 - fs), \text{ де}$$

D – розмір компенсації дійсної моральної шкоди; d – розмір компенсації презюмованої моральної шкоди; fv – ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди; i – коефіцієнт індивідуальних особливостей потерпілого; c – коефіцієнт урахування обставин, що застосовують на увагу; fs – ступінь вини постраждалого [6, с. 128–139].

Такий метод є прикладом підходу встановлення фіксованих сум. На нашу думку, це найбільш вдалий метод, хоча й не позбавлений певних вад. Запропонована формула є досить громіздкою та її застосування значно уповільнить процес розгляду і вирішення справ судом.

Методика, запропонована С.І. Шимоном, В.П. Паліюком, передбачає з'ясування судом суб'єктивної та об'єктивної сторони завда-

ного страждання і на основі цього визначає розмір моральної шкоди [5, с. 94–95].

Мета статті – на основі аналізу норм цивільного законодавства, наукових концепцій та судової практики здійснити комплексне дослідження визначення розміру моральної шкоди; показати основні проблеми та можливі шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що у законодавстві і на практиці термін «відшкодування моральної шкоди» часто замінюють або ототожнюють з терміном «компенсація моральної шкоди». Утім зазначення поняття «компенсація» в контексті моральної шкоди істотно відрізняється від «відшкодування», оскільки моральна шкода не підлягає відновленню, тобто компенсувати її неможливо.

Інститут відшкодування моральної шкоди з'явився порівняно недавно і наразі перебуває на етапі розвитку, поступово наближаючись до міжнародних стандартів. Радянська правова доктрина не допускала відшкодування в грошовому чи іншому матеріальному еквіваленті моральної шкоди, заподіяної людині різного роду деліктами, чим ігнорувалася світовий досвід захисту честі та гідності. Вперше цей інститут був введений у 1993 р., внесенням поправок до ЦК УРСР, які закріплювали правило: моральна (немайнова) шкода, заподіяна громадянину або організації діянням іншої особи, яка порушила їхні законні права, відшкодовується нею в грошовій або іншій матеріальній формі за рішенням суду, незалежно від відшкодування майнової шкоди (ст. 440-1 ЦК УРСР). Це було значним кроком на шляху до оновлення, гуманізації законодавства.

На сьогоднішнє право громадянина на відшкодування моральної шкоди передбачено Конституцією України, Цивільним кодексом, Кодексом законів про працю, законами «Про захист прав споживачів» від 12.09.1993 р., «Про інформацію» від 02.10.1992 р. та іншими нормативно-правовими актами.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) не містить визначення поняття «моральна шкода», проте пропонує вичерпний перелік ознак, що її характеризують: «фізичний біль та страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи...» та критерії оцінки: «...розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення...» (ст. 23 ЦК України).

Тлумачення поняття «моральна шкода» надано пленумом Верховного Суду України (постанова від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»), згідно з якою, моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних або фізичних страждань чи інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб [3].

При визначенні розміру моральної шкоди можна також керуватися п. 9 постанови пленуму ВСУ від 31.03.1995 р. № 4, згідно з яким при відшкодуванні враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану, добровільне – за власної ініціативи чи за зверненням потерпілого спростування інформації редакцією засобу масової інформації. При цьому зазначається, що в судових рішеннях обов'язково мають наводитися мотиви визначення розміру відшкодування моральної шкоди [3].

Також президія Вищого арбітражного суду України в п. 6 роз'яснення від 29.02.1996 р. № 02-5/95 вказала, що розмір компенсації моральної шкоди залежить від характеру діяння особи-заподіювача шкоди, а також від негативних наслідків через порушення немайнових прав позивача [4].

Норми вказаних нормативно-правових актів є взаємодоповнюючими, проте, на наш погляд, занадто абстрактними і не вирішують проблеми практики – досить часто приймаються непослідовні рішення. Наприклад, рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області щодо справи № 2-7493/11 та Ленінського районного суду м. Запоріжжя щодо справи № 2-152/2010. У обох випадках мова йде про відшкодування майнової та моральної шкоди завданої внаслідок ДТП. Як в першому, так і в другому рішенні позивачі обґрунтовують завдану моральну шкоду спричиненням фізичного болю, втратою частини заробітку у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, оскільки робота пов'язана безпосередньо з автомобілем, що призвело до погіршення соціального благополуччя, нормального життєвого циклу та потягнуло за собою додаткові зусилля для організації життя. У першій справі суд призначив моральну шкоду у розмірі 2 тис. грн, а у другому – 500 грн.

Можна припустити, що така непослідовність зумовлена самою процедурою доказування. Цивільним законодавством встановлено, що обов'язок доказування розміру моральної шкоди покладається на позивача, а суд, керуючись принципами розумності та справедливості, призначає остаточну суму відшкодування. Предметом доказування є факт заподіяння потерпілому моральної шкоди, протиправність дій особи, яка її заподіяла, причинний зв'язок між діями і наслідками, вина. Засобами доказування у цивільному процесі є пояснення сторін та третіх осіб, показання свідків, речові докази, висновки експерта (ст. 57 ЦПК України).

Практика показує, що застосування таких норм потребує спеціальних знань у галузі психології. Як вже зазначалося раніше, вчені пропонували різноманітні методики подолання таких ситуацій. Однією з таких є методика встановлення заподіяної моральної шкоди О.М. Ерделевського, яку зареєструвало Міністерством юстиції України 03.03.2010 р. під № 14.1.04 згідно з даними, оприлюдненими на офіційному веб-сайті Мініюсту в галузі «Психологічні експертизи», тобто методика вже п'ять років має офіційно використовуватися. Утім судова практика не відображає застосування прийнятих положень.

На наш погляд, найбільш точним інструментом визначення глибини фізичних і душевних страждань може слугувати судова психологічна експертиза. Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 затверджено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень і науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (надалі – Методичні рекомендації), визначено методологічні засади проведення основних видів судових експертиз та експертних досліджень.

Пунктом 1.2.3. цієї Інструкції встановлено, що психологічна експертиза є одним з основних видів судових експертиз. Згідно з Методичними рекомендаціями об'єктом судової психологічної експертизи (надалі СПЕ) є психічно здорові особи різного віку, які виступають в юридичному процесі як підозрювані, обвинувачені, потерпілі, свідки, позивачі, відповідачі [7].

Основними завданнями СПЕ є: встановлення у підекспертного (особи, яка піддається дослідженню в межах експертизи) індивідуально-психологічних особливостей, закономірностей перебігу психічних процесів у конкретних, значущих для справи обставинах, установлення емоційних реакцій і станів.

Експертиза щодо встановлення моральної шкоди дозволяє встановити не тільки глибину психологічних страждань особи внаслідок тих чи інших протиправних дій, а й їх грошовий еквівалент, для визначення (виміру) якого в Україні використовується методика О.М. Ерделевського.

На основі результатів судової психологічної експертизи суд, керуючись принципами розумності і справедливості, визначає розмір відшкодування моральної шкоди. Проведення експертизи дозволяє мінімізувати суб'єктивний фактор, процес проведення судової психологічної експертизи хоч і досить складний та тривалий, але дієвий, ефективний, та чітко регламентований законодавством.

Разом з цим призначення у кожному випадку судово-психологічної експертизи пов'язано з певними труднощами – проведення експертизи потребує додаткових матеріальних затрат, а розгляд справи значно затягується.

Розмір відшкодування моральної шкоди може бути визначений за переконанням суду, сформованого ним виходячи з розумної оцінки фактичних обставин справи. Хоча при визначенні розміру використовуються морально-правові критерії, не обов'язково

в кожному випадку звертатися до здобутків психології. Людство виробило моральні критерії, керуючись якими, суд, врахувавши всі обставини справи, може самостійно призначити розмір відшкодування моральної шкоди. Проведення судово-психологічної експертизи можливе за бажанням однієї із сторін або за рішенням суду при наявності труднощів визначення розміру відшкодування. Висновок експерта є одним з доказів, і досліджується нарівні з іншими.

На нашу думку, слід відмовитися від критеріїв, таких як глибина фізичних і душевних страждань, тобто індивідуальна реакція на одні й ті ж незаконні дії. Це пов'язано з тим, що моральна шкода взагалі не підлягає компенсації, її можна лише намагатися відшкодувати. Щоб уникнути таких непослідовностей в рішеннях суду, які приводилися вище, варто надавати перевагу об'єктивним, а не суб'єктивним факторам. Тобто при визначенні розміру моральної шкоди керуватися тим, як саме середньостатистична людина того ж віку, соціального та майнового стану зреагувала б, яку глибину страждань відчула б при вчиненні делікту заподіявачем.

Європейський суд з прав людини взагалі при визначенні розміру застосовує «презумпцію моральної шкоди», тобто лише факт порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є достатньою підставою для відшкодування. Розглянемо витяги з деяких судових рішень.

Саундерс проти Сполученого Королівства. 29 листопада 1996 р.

«34. 22 серпня 1990 року заявника було визнано винним за дванадцятьма пунктами у змові, підробці бухгалтерських документів та крадіжці. Загалом його було засуджено до п'яти років тюремного ув'язнення.

87. Заявник вимагав виплатити йому 1 000 000 фунтів стерлінгів як компенсацію за моральну шкоду, спричинену відмовою у праві на справедливий суд, та за завдані йому страждання, турботи й ув'язнення.

88. Уряд наполягав, що жодних відшкодувань за цим пунктом не може бути зроблено.

89. Суд вважає, що за обставин справи висновок про порушення прав Саундерса є достатньою справедливою сатисфакцією за будь-яку моральну шкоду».

Гольм проти Швеції. 25 жовтня 1993 р.

«8. 1985 року видавництво Tidens forlag AB опублікувало книжку під назвою «Праворуч від нейтралітету». У ній містився огляд діяльності організації правого спрямування та їх окремих членів; заявникові та його участі в «Контра» було присвячено розділ з 52 сторінок. Автор цієї книжки, Свен Ове Ханссон (Sven Ove Hansson) спочатку був ідеологічним радником SAP, а пізніше видавець прийняв його до себе на роботу.

35. На підставі цього положення п. Гольм вимагав 400 тисяч шведських крон за завдану моральну шкоду. Він стверджував, що через публікацію книжки перебував під психологічним тиском ще упродовж кількох років після закінчення проведення в національних судах. Публікація, про яку повідоми-

ла преса, з'явилася в дуже несприятливий для нього час, коли він збирався почати нову роботу в іншому місті. Відкриття провадження проти автора та видавництва здавалося йому єдиним засобом повернення довіри. Проте в нього було мало шансів на успіх з огляду на склад суду присяжних. Програш справи викликав широкий резонанс у пресі і примножив кількість його професійних проблем.

36. У завдання Суду не входить робити припущення, чи вирішив би окружний суд справу заявника на його користь, розглядаючи справу в іншому складі. У будь-якому разі Суд погоджується з Урядом, що визнання порушення пункту 1 статті 6 Конвенції саме по собі становить достатню справедливу сатисфакцію» [1].

Як бачимо з наведених прикладів та як свідчить аналіз інших рішень Європейського суду з прав людини, досить часто суд, визнаючи сам факт порушення прав і свобод людини, все ж відмовляє у відшкодуванні моральної шкоди, вважаючи, що сам факт визнання правопорушення є достатньою справедливою сатисфакцією.

Мельниченко проти України. 19 жовтня 2004 р.

«20. З огляду на це та на те, що М.І. Мельниченко подав недостовірні відомості щодо свого фактичного проживання або перебування протягом останніх п'яти років, і це було виявлено Централіною виборчою комісією, пропонується Комісії відмовити М.І. Мельниченку в реєстрації як кандидата у народні депутати України...

76. Заявник стверджував, що відмова у його реєстрації як кандидата на вибори примусила його залишитися у вигнанні в Сполучених Штатах Америки як політичного біженця. Далі він стверджував, що порушення його прав призвело до серйозних фізичних та моральних страждань та зашкодило його репутації, оскільки державні органи продовжують дискредитувати його через засоби масової інформації в Україні та за кордоном. Заявник вимагав 100 000 євро компенсації.

77. Уряд вважав, що сума, зазначена заявником, є надмірною, зважаючи на прожитковий мінімум та рівень доходів в Україні на цей час. Він вказав на необґрунтованість вимог заявника. Уряд стверджував, що сама констатація порушення становитиме достатню сатисфакцію моральної шкоди, якої, за твердженнями заявника, він зазнав. Крім того, Уряд зазначив, що звернення до Європейського суду з прав людини не може бути джерелом для невинуватеного збагачення.

78. Суд повторює, що моральна шкода має визначатися за автономними критеріями, що впливають з Конвенції, а не на підставі принципів, визначених у національному законодавстві чи практиці відповідної держави. У цій справі Суд визнає, що заявник зазнав моральних страждань внаслідок недопущення висунення його кандидатури як кандидата на виборах. Відповідно, врахувавши обставини справи і зробивши свою оцінку на засадах справедливості, як вимагається статтею 41 Конвенції, Суд присуджує

заявнику суму в 5 000 Євро компенсації моральної шкоди» [1].

Рішення Європейського суду з прав людини не обов'язково має бути вмотивованим. На свій розсуд суд, враховуючи обставини справи, призначає розмір відшкодування моральної шкоди.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На основі проведеного аналізу норм українського законодавства, наукових концепцій та судової практики можна зробити висновок, що визначення розміру моральної шкоди залишається проблематичним, незважаючи на досить значну увагу науковців до цього питання. Вирішуючи питання про визначення моральної шкоди, суд спочатку має встановити чотири загальні умови правової відповідальності, наявність яких передбачає виникнення зобов'язання щодо призначення відшкодування: факт подіяння потерпілому моральної шкоди, протиправність дій особи, яка її заподіяла, причинний зв'язок між діями і наслідками, вина.

Встановлено, що моральна шкода взагалі не підлягає компенсації, її можна лише намагатися відшкодувати. Крім того, варто надавати перевагу об'єктивним, а не суб'єктивним факторам. Тобто при визначенні розміру моральної шкоди керуватися тим, як саме середньостатистична людина того ж віку, соціального та майнового стану зреагувала б, яку глибину страждань відчула б при вчиненні подібного делікту.

Подоланням проблеми також може слугувати призначення судової психологічної експертизи, на основі результатів якої, керуючись принципами розумності і справедливості, суд може визначити розмір моральної шкоди. Проведення експертизи дозволяє мінімізувати суб'єктивний фактор, процес проведення судової психологічної експертизи хоч і досить складний та тривалий, але дієвий та ефективний, та чітко регламентований законодавством.

Положення норми ст. 23 ЦК України, а саме щодо врахування глибини фізичних і психологічних страждань є, на нашу думку, застарілим та таким, що сприяють непослідовності при прийнятті рішень судами. У зв'язку з цим можна запропонувати внести зміни у ч. 3 ст. 23 ЦК України і викласти їх у такій редакції: «... розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань середньостатистичної людини того ж віку, соціального та майнового стану, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення...».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонов С.І. Особливості відшкодування моральної шкоди за законодавством України [Електронний ресурс] / С.І. Агафонов. – К. : ВО «Юститіан». – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2698>.

2. Антосик С.М. Відшкодування моральної шкоди: психологічні аспекти / С.М. Антосик, О.М. Кокун // Адвокат. – 1996. – № 4. – С. 17–21.

3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 4.

4. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди : президія Вищого арбітражного суду України № 02-5/95 // Відомості Верховної Ради України. – 1996.

5. Шимон С.І. Про розмір відшкодування моральної шкоди / С.І. Шимон // Право України. – 1998. – № 12 – С. 89–91.

6. Эрделевский А.О. О размере возмещения морального вреда / А.О. Эрделевский // Российская юстиция. – 1994. – № 10 – С. 17–19.

7. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 // Відомості Верховної Ради України. – 1998.